

Kırgız ve Hakas Türkçelerindeki Ortak Fiillerin Ses Bakımından İncelenmesi

Phonetic Analysis of Common Verbs in Kyrgyz and Khakass Turkish

Anara Yürümez¹

1. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü, yurumezanara@gmail.com

Öz

Türk lehçelerinin tarihî dönemleri ile ilgili yapılan gramer çalışmalarının yanı sıra, günümüz Türk lehçeleri arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalar da önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu tip karşılaştırmalı gramer çalışmaları lehçeleri daha iyi öğrenmek, lehçeler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları daha iyi anlamaya yardımcı olmaktadır. Ayrıca Türkçenin kökenlerine doğru yapılacak olan dil yolculuğunda büyük bir önem taşımaktadır. Lehçeler arasında bilinmeyenlerin öğrenilmesi ve Türkçenin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı Türk lehçelerinden ikisi de Kırgız ve Hakas Türkçeleridir. Türk lehçelerinin Kıpçak grubu içerisinde yer alan Kırgızcanın üç ağız bulunmakla beraber Kırgızistan'da resmi dil olarak kuzey ağız kabul edilmektedir. Hakasça ise Türkçenin Güney Sibiry grubuna ait lehçelerden biridir. Hakasçada dört ağız bulunmakta ve resmi dil olarak Sagay-Kaçın ağız kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Türk lehçelerinin Kıpçak grubunda gösterilen Kırgızca ve Güney Sibiry Türk lehçelerinden biri olan Hakasçadaki ünlüler ve iki lehçe arasındaki ses bilgisel farklılıklar ortak fiiller üzerinden ele alınmıştır. Her iki lehçedeki ses olayları Eski Türkçeyle karşılaştırılarak verilmiştir. Bu ses olayları ünlü daralması, ünlü kısılması, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü kalınlaşması, ünlü türemesi, ünlü kısılması, ünlü düzleşmesi, ünlü düşmesi gibi başlıklar altında toplanmıştır. İki Türk lehçesi arasındaki ortak fiiller üzerinde yapılan incelemede ses bilgisi benzerlikleri hususları tespit edilerek bu sayede alanda yapılacak çalışmalara katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kırgızca, Hakasça, Ünlü, Ses Olayları

Abstract

In addition to the grammatical studies on the historical periods of Turkish dialects, comparative studies among contemporary Turkish dialects also have an important place. Because such comparative grammatical studies help to learn dialects better, to better understand the similarities and differences between dialects. In addition, it is of great importance in the language journey towards the origins of Turkish. Kyrgyz and Khakass Turkish are two of the Turkish dialects that will contribute to the learning of the unknown among the dialects and to a better understanding of Turkish. Kyrgyz, which is in the Kipchak group of Turkish dialects, has three dialects, but the northern dialect is accepted as the official language in Kyrgyzstan. Khakassian is one of the dialects belonging to the South Siberian group of Turkish. There are four dialects in Khakassian and the Sagay-Kachin dialect is used as the official language. This study examined the vowels in Kyrgyz, which is in the Kipchak group of Turkish dialects, and Khakassian, one of the Southern Siberian Turkish dialects, and the phonological differences between the two dialects through common verbs. The sound phenomena in both languages are given by comparing them with Old Turkish. These sound phenomena are grouped under the headings of vowel contraction, vowel shortening, vowel rounding, vowel thickening, vowel derivation, vowel clipping, vowel flattening, and vowel dropping. By determining the phonological similarities, we believe that the analysis of the common verbs between the two Turkic languages will contribute to future conducted studies in the field.

Keywords: Old Turkic, Kyrgyz, Khakassian, Vowel, Sound Phenomena

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.8102474

Geliş/Received: 28.05.2023

Kabul/Accepted: 26.06.2023

Yayın/Published: 30.06.2023

OPEN ACCESS

buranadergisi.com

Giriş

Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Afganistan, Çin, Türkiye ve Pakistan'da yaşayan Kırgızların ana dili olan Kırgız Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak grubu içerisinde gösterilmektedir. Kırgızcanın kuzey, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere üç ağız bulunduğu bahseden B. M. Yunusaliyev, Kırgız Türkçesinin tarihsel gelişimini üç ana döneme ayırmaktadır. İlk dönem, IX-X. yüzyıllara kadarki dönemdir. Yenisey yazıtlarını da içine alan bu dönemde Kırgızca, Hakasça, Tuvaca ve Altayca birlikte gelişim göstermiştir. İkinci dönem, X. yüzyıldan itibaren başlamakta olup Kırgızca bu dönemde bir tek Altaycayla aynı dil özelliklerini taşımaktadır. Üçüncü dönemi ise, XVI. yüzyıldan itibaren başlatmakla beraber, bu dönem de kendi içinde, XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Moğol-Cungar dönemi, XVIII. yüzyıldan Sovyet dönemine kadar olan ara dönem ve Sovyet sonrası dönem olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır (Yunusaliyev, 1971, s. 56-61).

Çağatay Türkçesinin sona ermesiyle ortaya çıkmış Türk lehçelerinden biri olan Kırgız Türkçesinde alfabe olarak 1924-1927 yılları arasında Kırgızcaya uyarlanmış Arap alfabesi ve 1927-1940 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmıştır. 1941 yılından bu yana ise Kiril alfabesi kullanılmaktadır (Djapanov, 2012, s. 193).

Çalışmada incelenen diğer Türk lehçesi olan Hakas Türkçesi ise Türkçenin Güney Sibiryaya lehçelerinden biridir. Hakasçaya en yakın Türk lehçesi Çin'deki Sarı Uygurların ve Füyü Kırgızlarının dilidir. Hakasça kullanıldığı coğrafyadan dolayı Tuvaca ve Altayca ile de benzerlikler göstermektedir (Arikoğlu, 2011, s. 20).

1920'li yıllardan başlayarak Hakasçaya uygun alfabe yapma çalışmaları yürütülmeye başlanmıştır. Hakaslar, 1924-1929 yıllarında Kiril temelli bir alfabe kullanmışlar, 1929-1939 yıllarında ise Latin temelli bir alfabeğe geçmişlerdir. Latin alfabesiyle okullarda Hakasça ve Rusça öğrenmenin zorluğu gerekçesiyle 1939 yılında yeniden Kiril temelli alfabeğe geçilmiştir. Ancak bu alfabe Hakasçadaki bütün sesleri tam karşılamaması sebebiyle 1946 yılında alfabeğe c ve ğ, 1962 yılında da ñ harfi eklenmiştir. Bugün de bu alfabe kullanılmaktadır (Baskakov ve İnkjekova-Grekul, 1953, s. 366-369).

Hakasçanın Sagay, Beltir, Kaçın, Koybal, Kızıl, Şor gibi altı ağız bulunmaktadır. Bu ağızlardan Beltir, Sagay ağız içinde, Koybal ağız ise Kaçın ağız içinde erimiştir (Arikoğlu, 2011, s. 21).

"Dil sese dayalıdır, dilin ana malzemesi sestir. Sesler çok defa kaynaşarak ve birleşerek en küçüğünden en büyüğüne kadar dilin bütün birliklerini meydana getirirler. Seslerin kaynaşmasından, önce heceler (veya ekler), hecelerin birleşmesinden kelimeler (veya ekler), kelimelerin belirli kurallar içinde yan yana gelmesinden de cümleler meydana gelir (Gülensoy, 2000, s. 309).

"Ses bilgisi, dilin her düzleminde görülen seslerin yapıları ses kuralları kadar, bu seslerdeki değişimleri de inceler" (Karaağaç, 2012, s. 83). Genel Türkçenin Kıpçak ve Güney Sibiryaya olmak üzere iki ayrı grubunda yer alan Kırgızca ve Hakasça Eski Türkçe döneminden beri süre gelen dilsel gelişmelerin sonucunda ses bilgisi açısından bazı değişikliklere uğramıştır. Bu bağlamda çalışmada, iki ayrı Türk lehçesindeki ünlülerdeki benzerlikler ve farklılıklar filleri üzerinden ortaya konulmaya ve iki lehçenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

1. Ünlüler

Kırgızcadaki ündüü tıbbıstar ve Hakasçadaki ünnigler olarak adlandırılan ünlüler ciğerlerden gelen havanın ağız kanalında herhangi bir engele uğramadan yalnız ses yolundaki daralma veya genişleme ile çeşitlenen, dil ve dudakların oluşturduğu seslerdir (Korkmaz, 2010, s. 225).

Kırgızcadaki sekizi kısa ve altısı uzun ünlü olmak üzere toplam on dört ünlü harf bulunmaktadır. Kısa ünlüler /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ve uzun ünlüler /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/ şeklindedir.

Hakasçadaki ise dokuzu kısa, sekizi de uzun ünlü olmak üzere toplamda on yedi ünlü harf yer almaktadır. Kısa ünlüler /a/, /e/, /ı/, /i/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ve uzun ünlüler /aa/, /ee/, /ıı/, /ii/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/ şeklindedir (Arikoğlu, 2007: 1088).

Bunların dışında Hakasçadaki /e/ ünlüsü kelime başında normal /e/, kelime içinde ve sonunda /ye/ şeklinde okunmaktadır.

1.1. Ünlülerin Sınıflandırılması

Kırgızcadaki ve Hakasçadaki ünlüler; çıkış yerine, dudakların durumuna ve ağızın açıklığına göre üç grupta sınıflandırılmaktadır.

1.1.1. Kısa Ünlüler

1.1.1.1. Kırgızcadaki Kısa Ünlülerin Sınıflandırması

Çıkış Yerine Göre

Kalın ünlüler: /a/, /ı/, /o/, /u/

İnce ünlüler: /e/, /i/, /ö/, /ü/

Dudakların Durumuna Göre

Düz ünlüler: /a/, /e/, /ı/, /i/

Yuvarlak ünlüler: /o/, /ö/, /u/, /ü/

Ağzın Açıklığına Göre

Geniş ünlüler: /a/, /e/, /o/, /ö/

Dar ünlüler: /ı/, /i/, /u/, /ü/

1.1.1.2. Hakaşcadaki Kısa Ünlülerin Sınıflandırması

Çıkış Yerine Göre

Kalın ünlüler: /a/, /ı/, /o/, /u/

İnce ünlüler: /e/, /i/, /ı̄/, /ö/, /ü/

Dudakların Durumuna Göre

Düz ünlüler: /a/, /e/, /ı/, /i/, /ı̄/

Yuvarlak ünlüler: /o/, /ö/, /u/, /ü/

Ağzın Açıklığına Göre

Geniş ünlüler: /a/, /e/, /o/, /ö/

Dar ünlüler: /ı/, /i/, /ı̄/, /u/, /ü/ (Arıkoğlu, 2007, s. 1089)

1.1.2. Uzun Ünlüler

Türk dillerinde uzun ünlüler, birincil uzunluklar ve ikincil uzunluklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Eski Türkçede bulunan birincil uzunluklar günümüzde Türkmencede, Sahacada, Gagavuzcada ve Özbekçenin Kara-Bulak ağzında korunmuştur. Bu uzunluklara çoğunlukla kelime başı ve kelime içinde rastlanırken kelime sonunda uzun ünlüler bulunmamaktadır.

İkincil uzunluklar Kırgızca, Hakaşça, Altayca, Tuvaca, Şorca ve Gagavuzcada bulunmaktadır. Kırgızcada uzun ünlüler öz Kırgızca kelimelerde, Arapça, Farsça ve Moğolcadan girmiş kelimelerde yer almaktadır. Kırgızcadaki uzun ünlülerin ortaya çıkış sebeplerini üç ana grupta incelemek mümkündür (Kudaybergenov ve Tursunov, 1980, s. 18-21): 1. Üç ses dizisinden oluşan ses grubunda ortaya çıkan uzunluklar: Bunlar iki ünlü arasındaki /g/, /ğ/, /y/ ve /ñ/ seslerinin erimesiyle meydana gelen uzunluklardır. 2. İki ses dizisinden oluşan ses grubunda ortaya çıkan uzunluklar: Bunlar /g/ ve /ğ/ seslerinin /w/ye dönüp sonrasında da erimesiyle oluşan uzunluklardır. 3. Normal ünlülerin uzatılmasından ortaya çıkan uzunluklar.

Hakasçanın uzun ünlüleri de Kırgızcada olduğu gibi ünsüz düşmesi sonucu ortaya çıkmış asli olmayan, ikincil ünlülerdir ve yazıda normal ünlünün iki kere yazılmasıyla gösterilmektedir. Eski Türkçenin uzun ünlüleri Hakaşçada normal uzunluktadır. Çeşitli kaynaklarda sadece ööt (öd) kelimesinin asli uzunluğunun bulunduğu vurgulanmaktadır (Arıkoğlu, 2011, s. 25). Hakaşçada bulunan /ı/ ve /i/ ünlülerinin uzun şekli ise Kırgızcada bulunmamaktadır. Kırgızca ve Hakaşcadaki ünlülerin tablosu aşağıda verilmiştir:

¹ Normal i'ye göre daha kısa ve dar bir sestir.

Tablo 1: Uzun Ünlüler

		Düz (Krg. açık, Hak. irinni nimes)				Yuvarlak (Krg. erindüü, Hak. irin)			
		Kısa	Uzun	Kısa	Uzun	Kısa	Uzun	Kısa	Uzun
Geniş (keñ, çalbox)	K.	a	aa	e(ə)	ee (əə)	o	oo	ö	öö
	H.		aa		ee (əə)	o	oo	ö	öö
Dar (kuuş, niske)	K.	ı	---	i	---	u	uu	ü	üü
	H.	ı	ıı	i, ĩ	ii	u	uu	ü	üü
		Kalın (coon, tıl soondağı)		İnce (içke, tıl alındağı)		Kalın (coon, tıl soondağı)		İnce (içke, tıl alındağı)	

2. Ses Olayları

2.1. Ünlü Uyumu

Ünlü uyumu Türkçenin en belirgin özelliklerinden biri olmakla birlikte ve iki gruba ayrılmaktadır:

2.1.1. Büyük Ünlü (Kalınlık-İncelik) Uyumu

Kırgızca ve Hakasçadaki Türkçe kelimelerde büyük ünlü uyumu sağlanmaktadır. Kelimenin ilk hecesindeki kalın sıradan ünlüyü kalın ünlüler, ince sıradan ünlüyü ise ince ünlüler takip etmektedir. Büyük ünlü uyumunun ne kadar sağlam olduğunu şu örneklerle destekleyebiliriz: Krg. cılıtra-, Hak. çılıtra- "parlamak, parıldamak"; Krg. katkır-, Hak. hahtır- "kahkaha atmak, gülmek"; Krg. çıkanakta-, Hak. çığanahtan- "dirseğini dayamak"; Krg. emgekte-, Hak. ĩmekte- "emeklemek"; Krg. erin-, Hak. erin- "erinmek, üşenmek"; Krg. iyinde-, Hak. iñnen- "omzunda taşımak"; Krg. kekte-, Hak. kikte- "kin duymak, hasmane davranmak."

2.1.2. Küçük Ünlü (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

Ünlülerin dudak benzeşmesi bakımından önemli özelliği bulunan lehçeler arasında Kırgızca ve Kazakçayı göstermekle birlikte Kırgızcada bu olayın daha sağlam olduğunu ifade etmek mümkündür (Kasapoğlu Çengel, 2005, s. 68).

Günümüz Kırgızcasında küçük ünlü uyumu bulunmakta olup düz ünlüyü düz, yuvarlak ünlüyü yuvarlak ünlü izlemektedir. Bir tek /u/ ünlüsünü takip eden /a/ sesi ister kelime kökünde, ister ekte olsun yuvarlaklaşmadığı görülmektedir

Hakasçada eklerin yuvarlak ünlülü varyantları bulunmamaktadır. Yuvarlak ünlüyü düz ünlünün takip etmesi Hakasçada küçük ünlü uyumunun bozulmasına neden olmaktadır. Hakasçada /o/ ve /ö/ ünlüleri ilk heceden sonra yer almamaktadır. İki lehçedeki küçük ünlü uyumu olayını şu örneklerle açıklayabiliriz: Krg. şıba-, Hak. siba- "sıvamak, sürmek"; Krg. töşö-, Hak. töze- "döşemek, sermek"; Krg. oyno-, Hak. oyna- "oynamak, oyun oynamak"; Krg. sana-, Hak. sana- "saymak, hesaplamak, sanmak"; Krg. kürö-, Hak. küre- "küremek"; Krg. buluttan-, Hak. puluttan- "bulutlanmak"; Krg. küröş-, Hak. küres- "güreşmek, savaşmak"; Krg. attan-, Hak. altan- "ata binmek."

2.1.3. Ünlü Değişmeleri

Her iki lehçedeki ünlü değişmelerini daha net bir şekilde gösterebilmek için örnek filleri Eski Türkçedeki şekilleriyle karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

2.1.4. Ünlü Daralması

Eski Türkçedeki kelime başı ve ortasındaki /e/ sesi Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde ET'ye göre iki ünlüde kurallı bir değişme görülmektedir. Bunlardan biri kelimelerin ilk hecesinde ET /e/ sesinin Hakasçada /i/ ye dönüşmesidir.

Tablo 2: Eski Türkçe e-, -e- ~ Kırgızca e-, -e- ~ Hakasça i-, -i-

Eski Türkçe (Clauson, 1972)	Kırgızca	Hakasça
sez-	sez-	sis-
e:t-	et-	it-
kel-	kel-	kil-
teş-	teş-	tis-

ET'deki bir filin ortasındaki /-o-/ sesi Hakas Türkçesinde korunurken Kırgız Türkçesinde /-ö-/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 3: Eski Türkçe -o- ~ Kırgızca -ö- ~ Hakasça -o-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
çom-	çöm ² -	som-

ET'deki bir filin ortasındaki /-o-/ sesi Kırgız Türkçesinde /-ü-/ Hakas Türkçesinde /-ö-/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 4: Eski Türkçe -o- ~ Kırgızca -ü- ~ Hakasça -ö-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
yori-	cür-	çör-

ET'deki bir filin başındaki /ö-/ sesi Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde /ü-/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 5: Eski Türkçe ö- ~ Kırgızca ö- ~ Hakasça ü-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
ör-	ör-	ür-

2.1.5. Ünlü Kısılması

ET'de bazı fiillerin sonunda yer alan /-e/ sesi Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde /-ĩ/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 6: Eski Türkçe -e ~ Kırgızca -e ~ Hakasça -ĩ

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
te-	de-	tĩ-
ye-	ce-	çĩ-

ET'de fiil sonu ve fiil içindeki bazı /i/ ünlüleri Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde bütün /i/ ünlüleri daha kısa ve dar /ĩ/ ünlüsüne dönüşür.

² Kırgızcada çöm- fiilinin çö mü- şekli de vardır.

Tablo 7: Eski Türkçe -i, -i- ~ Kırgızca i-, -i- ~ Hakasça ĩ-, -ĩ-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
til-	til-	til-
iç-	iç-	ĩs-
kir-	kir-	kĩr-
yit-	cit-	çĩt-

ET'deki bir filde başta, ortada ve sondaki /i/ sesleri Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde /ĩ/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 8: Eski Türkçe ı-, -ı-, -ı ~ Kırgızca ı-, -ı-, -ı ~ Hakasça ĩ-, -ĩ-, -ĩ

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
ısi-	ısi-	ĩzi-

2.1.6. Ünlü Yuvarlaklaşması

ET'de bir filde ortada yer alan /-i-/ ünlüsü Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde /-ü-/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 9: Eski Türkçe -i- ~ Kırgızca -i- ~ Hakasça -ü-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
min-	min-	mün-

ET'de bir filin sonunda bulunan /-e/ sesi Hakas Türkçesinde korunurken Kırgız Türkçesinde /-ö/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 10: Eski Türkçe -e ~ Kırgızca -ö ~ Hakasça -e

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
üle-	ülö-	üle-

ET'de bir filin başında bulunan /i-/ sesi Hakas Türkçesinde korunurken Kırgız Türkçesinde /ö-/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 11: Eski Türkçe i- ~ Kırgızca ö- ~ Hakasça i-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
ige-	ögö-	ige-

2.1.7. Ünlü Kalınlaşması

ET'de bir filde başta bulunan /ö-/ sesi Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde /u-/ sesine dönüşmüştür.

Tablo 12: Eski Türkçe ö- ~ Kırgızca ö- ~ Hakasça u-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
öç-	öç-	uç-/us-

2.1.8. Ünlü Türemesi

ET'de iki ünsüzle biten filler Kırgız Türkçesinde bu hususiyetini korurken Hakas Türkçesinde iki ünsüzün arasına /-i-, -ı-, -ü-/ seslerinden biri gelmektedir.

Tablo 13: Eski Türkçe -Ø- ~ Kırgızca -Ø- ~ Hakasça -i-, -ü-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
silK-	silK- ³	silk-
ürk-	ürk-	ürük-

ET ve Hakas Türkçesinde ünsüzle biten bazı fillerin sonuna Kırgız Türkçesinde /-a, -ı/ sesleri gelmektedir.

Tablo 14: Eski Türkçe - Ø ~ Kırgızca -a, -ı ~ Hakasça -Ø

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
so:r-	sura-	sur-
taş-	taşı-	tas-

ET ve Kırgız Türkçesinde ünsüzle biten bazı fillerin sonuna Hakas Türkçesinde /-e, -u/ sesleri gelmektedir.

Tablo 15: Eski Türkçe - Ø ~ Kırgızca - Ø ~ Hakasça -e, -u

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
çert-	çert-	sirte-
buñ-	muñ-	munu-

2.1.9. Uzun Ünlü Kısalması

ET'de uzun ünlülü kelimeler Hakas ve Kırgız Türkçelerinde kısa ünlülüdür.

Tablo 16: Eski Türkçe a:-, e:-, o:- ~ Kırgızca a-, e-, o- ~ Hakasça a-, e-, o-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
a:ç-	aç-	as-
e:t-	et-	it-
o:y-	oy-	oy-
o:z-	oz-	oz-

2.1.10. Ünlü Düzleşmesi

ET'de bir filin başında bulunan /ü-/ sesi Kırgız Türkçesinde /i-/ Hakas Türkçesinde ise / ĭ-/ sesine dönüşmektedir.

Tablo 16: Eski Türkçe ü- ~ Kırgızca i- ~ Hakasça ĭ-

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
üri-	iri-	ĩri-

³ Kırgız Türkçesinde silK- fillinin silki- biçimi de bulunmaktadır.

2.1.11. Ünlü Düşmesi

ET'de bir filde sonda yer alan /-i/ sesi Kırgız ve Hakas Türkçelerinde düşmektedir.

Tablo 17: Eski Türkçe -ı ~ Kırgızca - Ø ~ Hakasça -Ø

Eski Türkçe	Kırgızca	Hakasça
yori-	cür-	çör-

Sonuç

Yapılan karşılaştırma sonucunda iki çağdaş Türk lehçesi olan Kırgız ve Hakas Türkçelerindeki ünlü sesler ortak fiiller üzerinden karşılaştırıldığında iki lehçe arasında ses bilgisi açısından birçok benzerlik olmakla beraber farklılıkların da olduğu tespit edilmiştir. İncelememizin neticesinde her iki lehçede de büyük ünlü uyumunun sağlam olduğu, ancak Hakas Türkçesinde eklerin yuvarlak ünlülü varyantı bulunmadığından dolayı küçük ünlü uyumunun bozulduğu görülmüştür. Eski Türkçeyle karşılaştırıldığında ise fiillerin daha çok Hakasçada fonetik bakımdan değişikliğe uğradığı görülmüştür.

Kırgız ve Hakas Türkçelerinde ortak fiillerdeki ünlü ses olaylarını incelediğimizde hem Kırgız Türkçesinde hem Hakas Türkçesinde ET'deki uzunlukların kaybolduğunu (ET. a:ç-> Krg. aç-, Hak. as-; ET. a:ş-> Krg. aş-, Hak. aş-), ET'deki ilk hecedeki /e-/ sesinin Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde istisnai durumlar dışında /i-/ye dönüştüğünü (ET. elge-/ele:-> Krg. ele-, Hak. ilge-; ET. em-> Krg. em-, Hak. im-), iki örnekte /e/ sesinin Kırgız Türkçesinde korunduğu Hakas Türkçesinde ise /-i/ye dönüştüğünü (ET. de-> Krg. de-, Hak. tī-; ET. ye-> Krg. ce-, Hak. çī-), bazı fiillerde ET'deki kelime sonu /-e/ sesinin Hakas Türkçesinde korunduğu Kırgız Türkçesinde ise yuvarlaklaşarak /-ö/ye dönüştüğünü (ET. ige-> Hak. ige-, Krg. ögö-; ET. üle-> Hak. üle-, Krg. ülö-), ET'deki /-i/ sesinin Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde daha dar ve kısa olan /-i/ sesine dönüştüğünü (ET. eri-> Krg. eri-, Hak. irī-; ET. iç-> Krg. iç-, Hak. iş-), bir filde ET'deki /-i/ sesinin Kırgız Türkçesinde korunduğu Hakas Türkçesinde ise /-ü-/ye dönüştüğünü (ET. min-> Krg. min-, Hak. mün-), bir filde ET'deki /-o-/ sesinin Hakas Türkçesinde korunduğu Kırgız Türkçesinde ise /-ö-/ye dönüştüğünü (ET. çom-> Krg. çöm-, Hak. som-), bir filde ET'deki /-o-/ sesinin Kırgız Türkçesinde /-ü-/ye Hakas Türkçesinde ise /-ö-/ye dönüştüğünü (ET. yori-> Krg. cür-, Hak. çör-), bir filde ET'deki /ö-/ sesinin Kırgız Türkçesinde korunurken Hakas Türkçesinde /ü-/ye dönüştüğünü (ET. ör-> Krg. ör-, Hak. ür-), bir filde ET /ü-/ sesinin Kırgız Türkçesinde /i-/ye Hakas Türkçesinde /i-/ye dönüşerek düzleştiğini (ET. üri-> Krg. iri-, Hak. irī-), ET'de sonu çift ünsüzle biten fiillerin Kırgız Türkçesinde aynen korunurken Hakas Türkçesinde iki filde iç seste ünlü türemesi olduğunu (ET. silk-> Krg. silk-, Hak. sīlk-; ET. ürk-> Krg. ürk-, Hak. ürük-), iki filde Kırgız Türkçesinde fiilin ET'deki şekli korunmuşken Hakas Türkçesinde son ses türemesi olduğunu (ET. çert-> Krg. çert-, Hak. sirte-; ET. buñ-> Krg. muñ-, Hak. munu-), ET ve Hakas Türkçesinde olmadığı hâlde iki filde Kırgız Türkçesinde son ses türemesinin meydana geldiğini (ET. so:r-> Hak. sur-, Krg. sura-; ET. taş-> Hak. tas-, Krg. taşı-), bir filde ET'deki son sesteki /-i/ sesinin Kırgız Türkçesi ve Hakas Türkçesinde düştüğünü (ET. yori-> Krg. cür-, Hak. çör-) tespit etmiş bulunmaktayız.

Kısaltmalar

ET.: Eski Türkçe

K., Krg.: Kırgız Türkçesi

H., Hak.: Hakas Türkçesi

Kaynakça

Arıkoğlu, E. (2011). *Hakas Türkçesi grameri*. Bengü Yayınları.

Arıkoğlu vd. (2018). *Kırgızca-Türkçe sözlük*. Bengü Yayınları.

Baskakov, N. A. (1975). *Grammatika Hakasskogo yazıka*. İzdatel'stvo Nauka.

Baskakov, N. A. ve İnkijekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakasskiy yazık*. İzdatel'stvo Glavizdat.

- Butanayev vd. (2000). *Hakasça-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Butanayev, V. Y. (2011). *Russko-Hakasskiy slovar'*. İzdatel'stvo Poligrafiya.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Djapanov, A. (2012). *Til entsiklopediyası*. Canızak Basma Basmakanası.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri grameri*. Akçağ Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe el kitabı*. Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçağ Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi grameri*. Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kudaybergenov, S. ve Tursunov, A. (1980). *Kırgız adabiy tilinin grammatikası. Fonetika cana Morfologiya*. İlim Basmakanası.
- Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy slovar'*. İzdatel'stvo Nauka.
- Türkçe Sözlük. (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yunusaliyev, B. M. (1971). *Kırgız dialektologiyası*. Mektep Basmakanası.

Extended Abstract

Nowadays, Turkish is one of the leading languages in the world in terms of the number of dialects and accents. Used by millions of people in such a wide geography and being so old and historically important, it is natural for this language to have dozens of various dialects. For this reason, comparative grammatical studies among contemporary Turkish dialects are of great importance in terms of learning Turkish dialects better, seeing and understanding the similarities and differences between dialects in a better way, as well as in terms of etymological studies towards the origins of Turkish. The aim of this study in this context is to examine the sound phenomena in the verbs in terms of vowels, which have been used since Old Turkic and continue to be used in common in Kyrgyz and Khakassian, which belong to two different groups of today's Turkic dialects.

The common verbs in Kyrgyz and Khakass Turkic are analyzed in terms of phonology in this study. In the introduction part of the study, the historical development of Kyrgyz and Khakass is discussed. Kyrgyz Turkic is shown in the Kipchak group of Turkic dialects and in terms of historical development, the period until the 9-10th centuries, the period starting from the 10th century, in which it is emphasized that Kyrgyz Turkic has the same linguistic features only with Altai Turkic, and the period starting with the 16th century is divided into three major periods. In the written script, first, the Arabic alphabet was in accordance with the Uighur writing tradition during the Karakhanid Turkic period, then the Arabic alphabet was adapted to Kyrgyz, and later, the Latin alphabet was used. In Kyrgyzstan, the Cyrillic alphabet adapted to Kyrgyz Turkish has been used since 1941.

Khakas Turkic is one of the South Siberian dialects of Turkic and displays very close similarities with Tuvan and Altaic due to the geography in which it is used. The Cyrillic-based alphabet was first used in writing. Later on, Khakasses switched to the Latin alphabet. However, due to the fact that the Latin-based alphabet made it difficult to learn Khakass and Russian at the same time, they switched back to the Cyrillic alphabet, which is still used to this day. The analysis section examines the common verbs of Kyrgyz and Khakassian in terms of phonology. Due to their independent history since the Old Turkic period, the two distinct dialect groups of Turkic—Kyrgyz and Khakass—have experienced some phonological changes. In order to determine these changes, vowel types, classification of vowels, vowel harmony and vowel changes in Kyrgyz and Khakass Turkic have been tried to be revealed with examples in the light of scientific data.

The study focuses on Kyrgyz and Khakass common verbs that do not take the roof suffix. As a result of the analysis, 820 common verbs in Kyrgyz and Khakass were identified. However, the analysis was made on 339 verbs that we assume to be roots. In terms of vowels in these verbs, it is shown in tables in which verbs vowel contraction, vowel shortening, vowel rounding, vowel thickening, vowel flattening, long vowel shortening, and vowel dropping occur. Examples of verbs are given in comparison with their Old Turkic forms in order to show the vowel changes in both dialects more clearly.

In the conclusion part of the study, when we examine the sound phenomena in common verbs in Kyrgyz and Khakas, we have determined that the great vowel harmony, which is one of the most distinctive features of Turkish, is robust in Turkic words in Kyrgyz and Khakas; that since the lip conjugation phenomenon is stronger than other Turkic dialects, today's Kyrgyz low vowel harmony is intact, and since the Khakas suffixes do not have round vowel variants, following the round vowel to the straight vowel causes the harmonization of small vowels in Khakas; that the lengths as in Old Turkic were lost in both Kyrgyz and Khakas; the Old Turkic e sound in the first syllable is preserved in Kyrgyz, while in Khakas it is transformed into i except for exceptional cases, and in two examples, the word-final e sound is preserved in Kyrgyz, while in Khakas it is transformed into ĩ; in some verbs, the word-final e sound in Old Turkic is preserved in Khakassian and rounded into ö in Kyrgyz, in some verbs, the word-final e sound in Old Turkic is preserved in Khakas and rounded into ö in Kyrgyz; while all i vowels in Old Turkic are preserved in Kyrgyz, they are transformed into the narrower and shorter ĩ sound in Khakas; in one verb, the i sound in the middle of the word in Old Turkic was preserved in Kyrgyz and turned into ü in Khakas; in another verb, the o sound in the middle of the word in Old Turkic is preserved in Khakas, but turns into ö in Kyrgyz; in the third verb, it turns into ö in Kyrgyz and ü in Khakas; in the fourth one the Old Turkic first syllable ö sound is preserved in Kyrgyz, while it is transformed into ü in Khakas; in the fifth verb, the Old Turkish first syllable ö sound is preserved in Kyrgyz, while it is transformed into ü in Khakas; while the Old Turkic form of the Old Turkic verbs ũrk- and silk- is preserved in Kyrgyz, in Khakas, in some words ending with two consonants, internal sound derivation occurs in these verbs due to the vowel between these two consonants; the Old Turkic forms of the

Old Turkic verbs *çert-* and *buŋ-* are preserved in Kyrgyz, whereas in Khakassian, the final sound derivation has emerged in these verbs; the Old Turkic verbs *so:r-* and *taş-* in Khakassian retained their Old Turkic form, whereas in Kyrgyz the final sound derivation occurred; the final *l* in the Old Turkic verb *yorı-* is dropped in Kyrgyz and Khakas; when we phonetically compare the verbs in Kyrgyz and Khakas, two contemporary Turkic dialects, with Old Turkic, we have found that while the Old Turkic form of the verbs in Kyrgyz has been preserved, the change in Khakas verbs is mostly in the verbs with the *i* sound. In addition, the phonetic similarities and differences between the two dialects were determined and the phonological ties between the two dialects were revealed.

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayımlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Funding: No support was received from any institution or organization for this study.

Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Author’s Note: This study was not produced from any report or thesis.

Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.